

אדוארד סעיז כמחנך

אילן גור-זאב

האלימות חסרת התוחלת והפסימיות ביחס לעתיד הן המאחדות כיום את הישראלים והפלסטינים המגויסים, כל אחד בדרכו, להרס הלגיטימיות של "האויב" ולקעקוע יסודות קיומו. והנה האלימות השופעת כיום מכל עבר, הסבל והתסכול שבעצם קיומה של הקהילה האחרת, מאותגרים פתאום על-ידי אמירה מוסרית חדשה המבקיעה דרכם; התפרצות הקוראת לדין-וחשבון את העתיד של התופת המשותף לפלסטינים ולישראלים. זהו קולו של אדוארד סעיז, המשפיע שבהוגים הפלסטינים שבימינו. חיבוריו הפובליציסטיים האחרונים: "האלטרנטיבה האחת והיחידה" ו"סירוב, כבוד ותפקידה של הדוגמה" (המוסף השבועי של אל-אהרס, 8-14.4, 5-13.5) מבטאים באופן מזוקק במיוחד את ייחודו של הקול הסעיזי הפונה, באומץ, לביקורת-עצמית של האינטלקטואלים הפלסטיניים ומורה כיצד מתוך הביקורת-העצמית והדבקות באידיאלים ההומניסטיים, יפלט לעצמו העם הפלסטיני דרך חדשה. סעיז מציע כאן "תיקון" להוויה הפלסטינית ולשלום האפשרי, לדעתו, על אף הכל. דווקא בשל חשיבותם העצומה של מאמרים אלה יש, לדעתי, להצביע על ההשתמעויות הפוליטיות והחינוכיות של גבול האומץ האינטלקטואלי של מחברם, או על קוצר ידה של האידיאולוגיה הפוסט-קולוניאליסטית שביסודם.

נאמן למסגרת הכללית של הפוסט-קולוניאליזם, מצג סעיז את הקיום הישראלי-פלסטיני בהקשרו של תהליך הקולוניזציה המערבית והדה-קולוניזציה של כוחות השחרור בעולם השלישי. על פי תפיסה זו, ההבניה ההיסטורית של הזהות הפלסטינית אינה "אותנטית", אלא תוצר של מניפולציות ואלימויות יעילות, אך הלגיטימיות שלה נשארת בלתי-בעייתית. גיבושה המודרני של הזהות הפלסטינית נעצר/נהרס על-ידי התפרצות קולוניאליסטית ציונית פתאומית, המשנה את זהותו של המרחב הפלסטיני. פלישה בלתי-צודקת זו משרשת את העם הפלסטיני ממולדתו וכופה עליו נסיבות המעוותות לא רק את זהותו העצמית אלא אף את תפיסתו את ה"אחר" שלו, הישראלי. הציונות, במסגרת תפיסה זו, הינה קולוניאליסטית במקורה, גזענית במהותה ואנטי-הומניסטית במפעלותיה. עצם הקיום, השגשוג והשלום הישראלי אינו יכול שלא להוות אסון מתעצם וסבל נורא לפלסטינים. וכאן נעוצים שורשי הלגיטימיות של תגובת-הנגד לדיכוי. אליבא דסעיז, אין ליצור סימטריה בין הקולוניזטור הישראלי ואלימותו לבין אלימות-הנגד הפלסטינית, המבטאת את המאמץ הצודק לדה-קולוניזציה, לשחרור. על רקע זה גם אין ליצור

סימטריה בין הנרטיב הישראלי לבין הנרטיב הפלסטיני. סעיף ממיר כאן התפיסה הפוסטמודרניסטית - הקוראת תגר על האוטנטיות, המהות, או ערך-היתר שיש לייחס לתרבות או לנרטיב מסוים לעומת מתחריו - בהתייצבות מודרניסטית חד-משמעית להגנה על הנרטיב הפלסטיני ולהפרכת הנרטיב הציוני.

אולם איזהו המקום הבלתי-בעייתי שממנו יוכל הפוסט-מודרניסט "להפריך" נרטיב מסוים ולהצדיק נרטיב אחר כראוי, אותנטי, או אמיתי יותר? כפי שהראה רורטי, אפשר לחיות ולמות למען ערכים קונטינגנטיים; אבל כיצד אפשר להפריך או לאשש נרטיבים יריבים, בהינתן התוקף של ההנחה הפוסטמודרניסטית השגורה בדבר אקראיותם מזה ויחסי הכוח והאלימות המכוננים אותם, מזה? סעיף הוא הוגה פוסטמודרניסט חשוב, אולם בה בעת, ושמא מוטב לומר: לעומת זאת, מסתבר שהוא גם פטריוט פלסטיני שהאידיאולוגיה הפוסט-קולוניאליסטית משמשת את האתנוצנטריזם שלו. כפוסט-קולוניאליסט וכפטריוט פלסטיני הוא מעניק ערך מיוחס לנרטיב המושתק ולתביעות השחרור של המדוכאים. אולם מהו היסוד לשיפוטו מיהו בעל הנרטיב המושתק האותנטי שיש להגן עליו ולפעול למימוש ייעודו ומיהו בעל הנרטיב ההגמוני והמזויף שיש להתגבר על הנחותיו, על יומרותיו ועל האינטרסים שלו? תשובת הפוסט-קולוניאליסט תהיה שדווקא עם ההתגברות על היומרה לשיפוט אובייקטיבי ניתן יהיה להציע אמת-מידה ראויה: ההזדהות עם הקורבנות והשמירה על האינטרסים שלהם. ועתה נפתח השער למאבק על הצדקת המאבק: מיהו הקורבן האולטימטיבי?

דווקא מתוך תודעת הקורבן ולנוכח מוראות הדיכוי הישראלי, מפנה סעיף את תשומת ליבם של הפלסטינים לאחריותם המוסרית המיוחדת ולהשתמעויות הנוראות של חוסר האומץ של האינטלקטואלים הערבים. במובלע, הוא מאשימם בבגידה בייעודם; אך הוא נזהר מלומר זאת במפורש. אליבא דסעיף, אחריות מוסרית מיוחדת מוטלת על האינטלקטואלים הפלסטיניים, "ללא כל קשר לשאלה האם הכזיבו או לא הכזיבו האינטלקטואלים הישראליים". למעשה, מוקדש המאמר כולו לבירור השאלה מהו תפקידו של האינטלקטואל הפלסטיני כמחנך בשעה קשה זו?

נקודת-המוצא של סעיף היא ש"היהודים נמצאים כאן, והם לא ייעלמו מפה". הוא זנח את התזה "הצלבנית" לפיה הקיום הישראלי לא יאריך ימים, אולם אין לטעות בו כאילו הוא נותן מקום או קורא להכרה בלגיטימציה המוסרית של הקיום הישראלי הריבוני: התזה הפוסט-קולוניאליסטית אינה מאפשרת הכרה מעין זו. ההכרה בקיום הישראלי היא ניסוח אחר לתפיסה לפיה בכוח הנשק אין לנצח את הישראליים, לא כעת ולא בעתיד הנראה בעין. את החלומות על

הניצחון הפלסטיני יש לזנוח, אומר סעיד, ובמקומם יש לבנות תפיסה של דו-קיום שוויוני ומפויס מתוך התמסרות לערכים דמוקרטיים-אנושיים-אוניברסליים. הוא עובר כאן באופן שרירותי מהשיח הפוסטמודרניסטי, כיסוד לפוסט-קולוניאליזם הפלסטיני שלו, אל התמסרות לאידיאלים ההומניסטיים-הליברלים של המודרניות, ומהשתקעות-עצמית של הקורבנות ביגונם ובתאוות הנקם שלהם - אל תפיסה מוסרית המעמיסה אחריות מוסרית מיוחדת דווקא על הקורבן הפלסטיני. במובלע, מוצגת כאן היומרה לנחול את השליחות המוסרית ההיסטורית של היהדות ולנכסה כיעוד הפלסטיני. מעללו זה של סעיד אינו פחות אלים מן התזה האנטישמית הוולגרית של אסד, שאותה הוא שולל. הוא יוצא כאן נגד האנטישמיות של אסד, כמו שהוא יוצא במאמרים אחרים נגד הכחשת השואה, רק כדי להגיע למסקנה שהפלסטינים הם יורשי הייעוד המוסרי של היהודים והם אף הקורבן האולטימטיבי של הנאציזם, ובמובלע, של ההיסטוריה האנושית בכללותה. ומכאן הוא מפיק את האחריות המוסרית המיוחדת המוטלת על הפלסטינים.

המציאות הא-סימטרית שבין המחולל לקורבנו והרוע האין-סופי ששופע הקיום הקולוניאליסטי הישראלי על זיקתו לכל רבדי הקיום הפלסטיני, הם המהווים יסוד לחזון השלום של סעיד ולדרכים החדשות שהוא מציע למימוש. במסגרת פוסט-קולוניאליסטית אנטי-מערבית זו, האתנוצנטריזם של ה"אחר" הערבי ואליומיותו מוצדקים, מה מוזר, על-ידי האוניברסליות של המוסר המערבי בגרסתו הליברלית-הדמוקרטית. אליבא דסעיד, כשם שהמאבק של השחורים נגד הלבנים, מבחינת מנדלה, היה מאבק למען שחרור האנושיות ולא התמצה בניצחון השחורים על הלבנים, כך גם במקרה הישראלי-פלסטיני מופנית קריאתו לחינוך לאור הערכים המוסריים האוניברסליים. כאן נקודת-המוצא של סעיד היא "אנו, בני-האדם". הרוח האנושי, על-פי תפיסה זו, נוכח בישראלים ובפלסטינים כאחת. אלה ואלה מאוימים על-ידי המאבק שביניהם; כל אחד מהם עלול לאבד כליל את אנושיותו. מדובר בחובה מוסרית כלפי עתיד קיומי אלטרנטיבי למדוכאים ולמדכאיהם כאחת. זוהי קריאה נאצלת: קריאה לאחריות מוסרית של הקורבנות כלפי מדכאיהם; כלפי הרוח האנושי המדוכא אצל המקרבנים עצמם. ועל הפלסטינים להשתנות, כדי להכשיר עצמם לייעודם הנשגב.

לא כוח הזרוע ולא מניפולציות פוליטיות מושחזות במיוחד יובילו את העם הפלסטיני לעתיד טוב יותר, אלא חזון מוסרי-אוניברסלי כבסיס להתגברות על האלימות ההדדית ולביסוסו של דו-קיום מפויס בין ישראלים לפלסטינים. ונשאלות, במובלע, שתי שאלות בהקשר זה: האחת: מיהו שיטיל על שכמו משימת ענקים זו? והשנייה: מהו הצעד הראשון שיש לעשות בדרך הזאת, שטרם נסללה וכלל לא ברור האם קיימים השותפים שייענו לקריאה להתגייס לאודיסאה המוסרית

והפוליטית שהיא מציעה? על שתי שאלות אלה משיב סעיד במאמרו האחרון "סירוב, כבוד, ותפקידה של הדוגמה".

עבודת חייו של סעיד הוקדשה לפירוקה של היומרה התרבותית המערבית למעמד מיוחס, לחשיפת האלימות והמניפולציות שאיפשרו את יהירותה בדבר החלות האוניברסלית של האידיאלים, הערכים ההומניסטיים, המדע המערבי והאמיתות האירופוצנטריות. והנה כאן, במאמרו האחרון, מאמץ סעיד באופן בלתי-ביקורתי את התפיסה הקלסית המערבית אודות תפקידו של האינטלקטואל האוניברסלי המערבי ודוחה, במובלע, את הביקורת הפוסט-קולוניאליסטית השגרתית ואפילו את האלטרנטיבה הצנועה של מישל פוקו בדבר ייעודו של "האינטלקטואל הקונקרטי". את הכשלים המוסריים, חוסר היעילות, היעדר האחריות הציבורית או הפחזנות הפלסטיניים הוא אינו מציג, כרגיל, כתוצר לוואי של הקולוניאליזם המערבי-הישראלי, אלא קודם לכול כעניין שבאחריותם של הפלסטיניים, כקורבנות.

אליבא דסעיד, על האינטלקטואל הפלסטיני להיענות לייעודו ולהוביל את העם הפלסטיני אל הארץ המובטחת. התמסרות זו לקול הקורא לו להתגייס למילוי ייעודו הינה חסרת-פשרות. היא מחייבת נטישה או התגברות על האג'נדות הצבאיות והפוליטיות המסורתיות. סעיד מציע, אל נכון, את האינטלקטואלים כמי שיממשו את השחרור מהדיכוי שהמוני העם הפלסטיני עורגים לו עד כלות. יעוד זה כרוך, בהכרח, בהתנגשות עם האליטה הפוליטית הפלסטינית שאותה היא מבקשת לרשת.

תובנת היסוד של סעיד, המנוגדת לזו של ההנהגה הפלסטינית על כל גווניה, היא שאין פתרון צבאי לסכסוך הישראלי-פלסטיני. "אמת זו מותירה את כוח הרוח ואת החינוך לעשות את מה שהצבאות נכשלו בהשגתו זה למעלה מחמישים שנה". האינטלקטואל המודרניסטי המערוב, האינטלקטואל האוונגרדיסט, בהתאם למיטב המסורת המערבית, מופיע כאן כמחנך האומה. ובה בעת, החינוך מסתבר כאמצעי העליון לסלילת הדרך לחריגה מהמבוי-הסתום שאליו נקלע הקיום הפלסטיני-הישראלי. וכאן נשאלת, שוב, השאלה, מהו הצעד הראשון בדרך החינוכית החדשה אל מעבר לאופקים הטרגיים של הקיום הפלסטיני? ותשובתו (המובלעת) המפתיעה של סעיד כמחנך הומניסט: ביקורת עצמית, התמסרות לערכים ההומניסטיים בעלי חלות האוניברסלית והתייצבות מול אמיתות הקשות לעיכול למסורת הפלסטינית.

תרומתו החדשה של סעיד בולטת בייחודה דווקא לאור השיח הפוסט-קולוניאליסטי שמתוכו הוא פועל, שנהפך לאידאולוגיה נטולת אומץ אינטלקטואלי ואחריות מוסרית, אף לא כלפי ה"קולות" שהשתקו, הזהויות שהודחו לשוליים והקולקטיבים שהדימוי העצמי והכרת האחרות

של ה"אחר" שלהן נהרסו או עוותו בידי הקולוניאליזם. הוא מבקר מבפנים את המדוכאים, את הקורבנות, שהקולוניאליזם עיוות את תפיסת העצמי ואת תפיסת ה"אחר" שלהם ותובע לדין- וחשבון - כמעט בלשון הקולוניאליזם התרבותי האירופוצנטרי - את התרבות והחברה הפלסטיניים. זוהי נקודת המוצא לדרך החינוכית-הפוליטית החדשה.

סעיד יוצא נגד ההנהגה הפלסטינית באופן אמיץ ובוטה. אין הוא מסתפק בהצגת השחיתות שפשטה בה, אלא גם מותח ביקורת על חוסר ההבנה היסודי שלה את המציאות הדמוקרטית הישראלית והאמריקאית. אליבא דסעיד, פרקטיקות אלה פוגעות באינטרסים החיוניים ביותר ובעתידו של העם הפלסטיני שהמאבק על שחרורו מתנהל, לשווא, על הרצף שבין החרמת התרבות הישראלית והאינטלקטואלים הישראליים לבין הטעמת-יתר של המאבק המזוין ופעולות הטרור.

"במקום להישיר פנים ולנסות להתמודד ולשנות את התודעה או את האידיאות של החברות האזרחיות שלנו, בוחרים מנהיגינו להתעלם מהן והם מתרכזים בפתרונות-אינסטנט, כגון, 'שימון' בני שיחם, חנופה, מאמץ לשחד את המנהיג. והרי כל מי שידע ולו משהו על ישראל או ארה"ב יאמר לכם שטריקים שכאלה לחלוטין חסרי תוחלת; לכל היותר הם ישיגו למישהו ארוחת ערב או לחיצת יד קודרנית מרה"מ המנוח רבין בבית הלבן – אולם לא יותר מזה". הביקורת על הנאומים האנטישמיים "הטפשיים-מרושעים" של אסאד, על השחיתות השלטונית ועל הנלוזות המשמשת תחליף לאחריות הציבורית, שלילת ההחרמה של התרבות הישראלית, הדיאלוג עם אינטלקטואלים מתקדמים בישראל וגיוני הטעמת-היתר של המאבק הצבאי והטרור – כל אלה מועמדים אצלו על רמה אחת. דרוש אומץ אינטלקטואלי רב כדי לכתוב דברים שכאלה על הנהגתה של חברה הנלחמת על שחרורה בתנאים כמעט-מייאשים. לזכותו של סעיד יש לומר שהוא צועד צעד נוסף: הוא מבקר אף את האינטלקטואלים, האמורים, לשיטתו, להחליף את ההנהגה הכושלת של הפלסטינים ולהוליך כמחנכים רדיקלים את עמם אל עבר עתיד טוב יותר.

כנגד האינטלקטואלים הערבים זוחחי הדעת מעמיד סעיד את המראה שהם מנסים להתחמק מלהביט בה, שמא יפגשו השתקפות של מורך-לב וחוסר יושר. אין הם יוצאים נגד המצב שבו "בכל מקום שבו נמצאים במדינות ערב פלסטינים, שם תמצא חוקים ותקנות המונעים מהם סטטוס מלא של תושבים; תקנות האוסרות עליהם לעבוד ולנסוע, התובעות מהם רישום בתחנת המשטרה הסמוכה על בסיס חודשית וכיו"ב". כמו שאת ההנהגה הפלסטינית מאשים סעיד בחוסר יושר אישי, או בלשון האוריינטליזם ב'פיגור תרבותי', כך הוא מאשים את האינטלקטואלים הערבים בחוסר אומץ ובחוסר יושר אינטלקטואלי. אליבא דסעיד עליהם לאזור אומץ ולנטוש את דרכי העקלקלות, הקלישאות והדוגמות שבעזרתם הם נמנעים מלהתייצב מול האמת על עצמם ומול

הסיכוי לדיאלוג ולפשרה עם הישראלים. ראשית לכול, "עלינו לחזור לערכים היסודיים ולדיון שממנו ההגינות אינה נעדרת... כאזרחים עלינו לקחת אחריות ולנסות לחלץ את עצמנו מקלישאות רדודות-מתעתעות ומשבלונות חסרות מחשבה, המאכלסות בצפיפות רבה כל כך את הדיבור והכתיבה שבמקומותינו".

ברם, האם סעיד עצמו אמיץ דיו להניף את נס הביקורת העצמית כבסיס לפעילות אינטלקטואלית-חינוכית שתגאל, בסופו של דבר, את העם הפלסטיני מהרוע המקיף אותו מצד ישראל, מצד מדינות ערב ומצד הנהגתו-שלו? בצער יש להשיב: הוא עצמו אינו יכול לשמש מופת לפרוייקט שאותו הוא מבקש לפתח. האם מדובר בחוסר אומץ לנוכח משטרים דיקטטוריים והנהגה מושחתת ואלימה? ואולי בהיעדר יושר אינטלקטואלי אישי? או שמא מדובר במגבלות שכופה עליו האידיאולוגיה הפוסט-קולוניאליסטית לה הוא מסור, על אף שבמאמריו האחרונים הוא כמעט משתמש בשפה האירופוצנטרית שלהבקעתה עמל כל חייו?

דיון בשאלות אלו חייב לכלול גם את סירובו של סעיד להכיר בנרטיב הישראלי כשווה ערך לנרטיב הפלסטיני. ככזה, יש לבחון את משמעותו של הסירוב להכיר בזיקה היהודית המתמשכת לישראל ובמקומו של רעיון השבות בהבנית הזהות היהודית המודרנית במסגרת הציונות. עליו לכלול, לצד בחינת היהודי ככובש, גם את שחזור היהודי כ"אחר" של החברה המערבית. סעיד מסרב לבחון ברצינות את האפשרות שהשיח הפוסטמודרניסטי פותח לפניו, לפיה מדובר בשני נרטיבים מתחרים שלשניהם מקורות לגיטימציה יעילים לשעתוקם העצמי. אין הוא מוכן לבחון את התפיסה המודרניסטית על-פיה הציונות היא תנועת שחרור לאומית שהלגיטימיות שלה אינה נופלת מהלגיטימיות של תנועות שחרור לאומיות אחרות, גם אם היא מתנגשת, ובהכרח, עם תנועת השחרור הלאומי הפלסטיני. דיון שכזה עשוי להוביל לבחינה טובה יותר של גבולות הביקורת העצמית אותה מציע סעיד, ולהערכת גבולות האומץ שהוא מבטא בהתרסתו כנגד חוסר היושר של ההנהגה הפלסטינית וכנגד חוסר העוז של האינטלקטואלים הערביים.

סעיד איננו עושה את הצעד הבא המתבקש בביקורתו כלפי ההנהגה הפלסטינית. הוא אינו שואל: "איך אפשר להיאבק באינטרס היסודי של ההנהגה הפלסטינית בהנצחת הסבל של הפליטים ובהתייחסותה להקלשת סבלם כאל איום נורא שיש להיאבק נגדו בכל דרך". אין הוא מבקר את האפקרות הלאומית שבסירוב לממש מיד מדיניות פלסטינית של צמצום הילודה (שהגיעה בעזה לצמיחת-שיא עולמית נוראה של 7.6 בשנה) כתחליף לתפיסת הרחם של האשה הפלסטינית כ"פצצת האטום שלנו אשר תבטיח את הניצחון על הציונים". אין הוא שואל: "האם הייתה אי-פעם לפלסטינים הנהגה אחראית יותר"? קל וחומר שאין הוא מאתגר את המסורת

התרבותית, מבנה החברה הערבית ובמיוחד את מבנה המשפחה הערבית המסורתית, כבסיס להבנת החוליים הפוליטיים של ההנהגה הפלסטינית וקוצר ידה במלחמת השחרור הלאומי. ומה באשר לשחרור האזרחי, לדמוקרטיה, לזכויות הנכים, לביקורת האיסלם, למעמד ההומוסקסואלים או למצבן של הנשים בעולם הערבי? האם יכולה האידיאולוגיה הפוסט-קולוניאליסטית לאפשר דיון אמיץ ולקיחת אחריות בסוגיות אלה? דיון שכזה אינו חייב להיות סלחני כלפי המניפולציות התרבותיות, הפוליטיות, הכלכליות והצבאיות של המערב, ואף לא לזכות את חרושת הרוע הישראלי. ובכל זאת עשויה הייתה ביקורת מעין זו לפתוח שער ל"תיקון" או למצער למאבק אמיץ על מציאות אנושית יותר במרחב הערבי. אבל האם יכול סעיד, באמת, להרשות לעצמו ביקורת שכזאת בלא להיחשב לבוגד או לאוריינטליסט במסווה, המשתף פעולה עם הקולוניאליזם המערבי?

אפילו בבחינת התעלמותם של האינטלקטואלים הערביים מהעוול שנעשה לפליטים הפלסטינים בארצות ערב מזה למעלה מחמישים שנים, לא חורגת ביקורתו אל מעבר לאמירה בדבר "היעדר אומץ"; אין היא חותרת ללא מורא לחשיפת היסודות התרבותיים, התהליכים החברתיים והמבנים האידיאולוגיים המאפשרים את הפחזנות האינטלקטואלית, היעדר האחריות והרפיסות הפוליטית של הפלסטינים שנגדם הוא יוצא. ואף על פי כן, קריאתו להתגייסות פלסטינית לפרוייקט רוחני-מוסרי משחרר חשובה מעין כמוה, גם אם עדיין אין היא חורגת מביקורת-עצמית ינוקא ואף שבסופו של דבר היא תורמת לביסוס מתוחכם במיוחד של האתנוצנטריזם הפלסטיני ולהצדקת סירובו האלים להכיר בלגיטימיות המוסרית של האחרות של ה"אחר" הישראלי.

בניגוד לצווי חזונו של סעיד אתגרו הגדול של החינוך-שכנגד הוא להתגבר על הלאומיות כשלעצמה, על כל ביטוי של קולקטיביזם ודמיות, על כל הצלחה של חינוך מנרמל ועל כל נרטיב באשר הוא - ולא על זה הפלסטיני או הישראלי דווקא. במסגרתם של אלה אין מקום ליחיד, לדיאלוג בין שונות ולדתיות הנאבקות על מימוש הפוטנציאלים האנושיים. וכיוון שכך במקומותינו על החינוך-שכנגד להתחיל דווקא בהתגברות על האלטרנטיבה החשובה שמציג סעיד במאמריו האחרונים.